

DOI 10.47315/archives2021.326.163

УДК 94:342.56:911.375](477.4)«1797/1801»

Андрій Шевчук

кандидат історичних наук,

доцент кафедри всесвітньої історії,

Житомирський державний університет імені Івана Франка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>

ІМПЕРСЬКЕ КОНСТРУЮВАННЯ СУДОВОЇ СИСТЕМИ ДЛЯ ГОРОДЯН ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1797–1801 рр.)

Анотація. Стаття присвячена процесу імперського конструювання судової системи для міщан і купців Правобережної України через поєднання річпосполитської судової традиції з російською судовою системою. **Метою дослідження** є аналіз процедури відновлення/створення магістратів і ратуш за правління Павла I. Верховна влада створила нову систему судівництва, поєднавши річпосполитську судову традицію з російськими законами й отримавши підконтрольні станіві установи. Автор досліджує межі компромісів городян і судової влади. **Методологія дослідження** базується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-типологічного, історико-системного) методів із принципами історизму, системності та науковості, що дозволило зосередитися на механізмах конструювання верховною владою судів для міських жителів. **Наукова новизна** полягає у з'ясуванні імперської практики пошуку консенсусу з міськими жителями через створення підконтрольної губернським головним судам системи магістратів і ратуш. Залучення до діяльності установ юдеїв і християнського населення дозволило врегулювати цивільно-правові і кримінальні відносини. **Висновки.** Запроваджуючи/створюючи систему магістратів, верховна влада діяла в річищі імперської політики узгодження своїх інтересів із прагненнями різних груп населення. Одним із напрямів пошуку консенсусу стало творення магістратів згідно з «віртуальними» річпосполитськими традиціями. Допуск до посад юдеїв-міщан поряд із домінуванням обраних посадовців-християн дозволяло мінімізувати соціальну напругу. Реалізуючи імперські практики й лавіруючи між прагненнями місцевої адміністрації, польської еліти й городян, верховна влада примиряла різні групи з російською дійсністю. **Подальшого дослідження** потребують кадровий склад і судові практики магістратів і ратуш у період до Польського повстання 1830–1831 рр.

Ключові слова: Російська імперія; Правобережна Україна; магістрат; ратуша; судова система; політика верховної влади; юдеї-міщани; міщани-християни.

XVIII століття було періодом швидкого територіального зростання Російської імперії. Проте захоплення нових територій ставило перед

© А. Шевчук, 2021

верховною владою завдання: включення їх до нової адміністративно-судової системи або збереження попередньої. Імперська політика Петра I в основному ґрунтувалася на максимальній мобілізації матеріальних і людських ресурсів. Реформи Катерини II були більш гнучкими та європеїзованими, спрямованими на здобуття підтримки імперської політики максимальною кількістю представників вільних станів: від дворянства до державних селян, включаючи міських мешканців. Після інкорпорації Правобережної України імператриця, потребуючи уніфікації й централізації, запровадила російські установи відповідно до законодавчого акта «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р., пожертвувавши при цьому лояльністю місцевої шляхти. З іншого боку, створення для городян магістратів і ратуш повинно було зробити їх прихильними до верховної влади.

Ситуація змінилася після приходу Павла I. Потребуючи посилення своєї влади й пов'язуючи це з процесами наведення порядку й централізації, імператор діяв більш гнучко та розважливо, намагаючись зробити своїми союзниками місцеві еліти, зокрема розвинутих у політичному аспекті приєднаних Західних губерній. Для здобуття лояльності регіональної шляхти російська влада використала збереження системи аграрних відносин та відновлення окремих елементів судової річпосполитської традиції. Складнішою була ситуація з виробленням імперської політики стосовно міських жителів через етнічний склад, велику кількість міст і містечок, складнощі з'ясування ситуації з їх управлінням і судочинством.

На сьогодні в історіографії відсутнє підсумкове дослідження з історії конструювання системи магістратів і ратуш Правобережної України наприкінці XVIII – початку XIX ст. Причини цього полягають, на нашу думку, у розпорошенні архівних фондів, великій кількості однотипних справ, використанні в діловодстві польської мови та перебуванні об'єкта дослідження на стикові юриспруденції й історії. Разом із тим, окремі аспекти діяльності магістратів потрапили до поля зору дослідників міських установ. Одна з провідних дослідниць історії адміністративних та станових судових установ XIX ст. В. Шандра акцентує увагу на стратегії верховної влади з пошуку напрямів співпраці з міськими діловими елітами. Підкреслено, що на магістрати державою покладалися, крім судових, господарські і фінансові завдання. Павло I, на переконання істориків, суттєво підправив управління містами, засновуючи органи влади не лише в містах, але й у містечках, котрі функціонували за нормами магдебурзького права¹. О. Карліна характеризує повноваження і

¹ Шандра В. С. Від ліквідації залишків магдебурзького права до самоврядування за російським зразком (остання чверть XVII – початок 1860-х років) // Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні: (кінець XVIII – початок XX ст.) / [Н. І. Бацак, О. Л. Вільшанська, Т. В. Водотика, ... В. С. Шандра та ін.; відп. ред. О. П. Реєнт]; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 28–77.

склад магістратів повітових міст Волинської губернії першої половини XIX ст. У ґрунтовній розвідці подано проблеми формування і функціонування установ, досліджено їх кадрове забезпечення. Як наслідок, дослідниці вдалося сконструювати соціальний портрет посадовців і чиновників, які проходили службу. Визначено судові й адміністративні функції магістратів². В іншій статті на основі широкого кола архівних джерел показана діяльність Олицької ратуші в умовах, коли населений пункт опинився на узбіччі модернізаційних змін XIX ст. Отримано дані про функціонування ратуші, яка діяла за часів Речі Посполитої, проаналізовано її трансформації в складі Російської імперії. Окрема увага звернута на кадровий склад установи³. Ф. Хададова, зосередившись на аналізі діяльності магістратів Волині як судових установ, негативно оцінює паралельне існування польських і російських законів, що призводило до затягування справ, та використання польської мови в судочинстві⁴. Окремо досліджено основні напрями діяльності Житомирського магістрату. Авторка розглядає взаємодію установи з поліцією, сирітським судом і органами губернського правління⁵. Характеризуючи специфічний «містечковий світ» єврейської людності, Й. Петровський-Штерн упроваджує думку, що пенітенціарна система Російської імперії була на диво неефективною. Разом із тим зауважено, що хоча суворі вироки на початку XIX ст. були рідкістю, а судочинство не обходилося без хабарів суддям, проте юдеї довіряли російському судові, який нерідко ставав на їхній бік⁶.

З іншого боку, імперська політика в регіоні в досліджуваний період знайшла відображення у працях істориків. М. Долбілов стверджує, що для керівництва віддаленими регіонами Російської імперії використовувалися різні інститути й процедури. Імперська влада була гнучкою й постійно шукала компромісів для узгодження інтересів обох сторін⁷.

² Карліна О. Склад і повноваження магістратів повітових міст Волинської губернії в першій половині XIX ст. // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Чернігів, 2011. Вип. 87. С. 50–54.

³ Карліна О. Соціокультурний портрет волинського містечка першої половини XIX ст. (за матеріалами Олицької ратуші) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 19(1). Київ, 2009. С. 492–504.

⁴ Хададова Ф. Т. Функціонування магістратів Волині як судових органів (кінець XVIII – I пол. XIX ст.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2014. Вип. 17. С. 173–178.

⁵ Хададова Ф. Т. Основні напрями діяльності Житомирського міського магістрату (кінець XVIII–40-і рр. XIX ст.) // Гуржіївські історичні читання : зб. наукових праць. 2013. № 6. С. 267–269.

⁶ Петровський-Штерн Й. Штетл. Золота доба єврейського містечка. Київ: Критика, 2019. 394 с.

⁷ Долбілов М. Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II. Москва: Новое литературное обозрение, 2010. 1000 с.

Л. Горизонтов вважає, що верховна влада проводила політику всеосяжної інтеграції колишніх земель Речі Посполитої до імперського механізму, але поляки не стали вірнопідданими Росії⁸. А. Каппелер констатує, що польське питання дестабілізувало імперію. Катерина II досягала однорідності й уніфікації, Павло I більше поважав традиційні структури. Верховній владі складно було порозумітися з місцевою елітою⁹. М. Клочков зазначає, що за правління Павла I реальна влада знаходилася в руках губернатора й губернського правління¹⁰. М. Бармак переконаний, що судова мережа не справлялася зі своїми обов'язками та була найслабшою ланкою всієї системи російського управління на Правобережжі¹¹.

У пропонованій статті автор поставив за мету на основі аналізу опублікованих і неопублікованих джерел відтворити основні складові імперської політики пошуку компромісу з міськими діловими елітами шляхом конструювання судової системи на Правобережній Україні, яка поєднувала річпосполитську судову традицію з російським законодавством.

Поділи Речі Посполитої мали наслідком для Російської імперії не лише отримання значних територіальних і людських ресурсів, але й цілу низку проблем адміністративного, юридичного, соціального та економічного характеру. Одним із своєрідних завдань верховної влади, передусім для Катерини II, було встановлення «справедливості», найважливішим інструментом для здобуття якої стала станова судова система за законодавчим актом «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р. Для жителів міст (міщан і купців) передбачалося існування окремої вертикалі. Проте специфікою набутого регіону було існування великого числа міст і містечок¹², які були або у приватній власності, або зберігали елементи магдебурзького права. Певним викликом для верховної влади імперії стала велика чисельність

⁸ Горизонтов Л. Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.). Москва: Издательство «Индрик», 1999. 272 с.

⁹ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад. Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. 360 с.

¹⁰ Клочков М. Очерки правительственной деятельности времени Павла I. Петроград: Сенатская типография, 1916. 631 с.

¹¹ Бармак М. Трансформації в системі судустрою на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка: Серія «Історія». Вип. 2. Тернопіль, 2016. С. 4–8.

¹² Напередодні розпаду Речі Посполитої у правобережному краї було 289 приватновласницьких і 23 коронних міста і містечка. Спроба верховної влади накласти на правобережні міста існуючий в Російській імперії поділ не дав бажаних результатів, а перепис, що враховував їх самоназvu, призвів навіть до збільшення їх кількості: 322 приватновласницьких і 56 казенних [Шандра В. С. Зазнач. твір. С. 49].

євреїв, ставлення до яких з боку столичної еліти було неоднозначним. Катерина II, цілком у руслі своєї політики уніфікації та централізації, запровадила для міст становий суд.

Більш гнучка імперська політика Павла I, спрямована на забезпечення лояльності місцевих еліт, мала наслідком ілюзорне повернення до річпосполитської судової традиції. Для міщан і купців була сконструйована гібридна станова система, яка за допомогою різних механізмів перебувала під контролем місцевої адміністрації.

Якщо говорити про судову систему у містах Правобережної України під владою Речі Посполитої, то першою інстанцією були магістрати, утворені в королівських містах. О. Карліна наводить дані про їх функціонування у коронних містах Володимирського, Житомирського, Ковельського, Кременецького, Луцького й Овруцького магістратів Волинської губернії¹³. Апеляційною інституцією для королівських міст став асесорський суд, який з кінця XVI ст. був самостійним відносно короля. Він розглядав справи королівських міст (тяжби між громадянами й магістратами, тлумачення королівських міських привілеїв тощо)¹⁴. Польські дослідники історії права вказують на його перевагу над іншими судами в області юридичної культури суддів, а також наголошують, що частина адвокатури мала міщанське походження. Цікаво, що громадська думка вважала цей суд єдиним непідкупним¹⁵.

Коли верховна влада 1797 р. приступила до конструювання нової системи згідно із задекларованою річпосполитською судовою традицією, її творцем виступив управляючий Мінською, Волинською та Подільською губерніями генерал від інфантерії О. Беклешов. З його рапорту, спрямованого до Сенату, можна зрозуміти, як представники російського істеблїшменту уявляли собі ситуацію з судовою владою на Правобережжі. У містах із магдебурзьким правом створювалися магістрати, до складу яких обиралися президент і ратмани (у документах зустрічається інший термін «радний»), але вони розв'язували лише цивільні справи, мали в підпорядкуванні міську поліцію. Під апеляцією вони перебували в асесорського суду. Кримінальні справи, включно зі смертними вироками, вирішував міський суд (вживалася назва «війтівський»¹⁶, складався

¹³ Карліна О. Склад і повноваження магістратів... С. 50.

¹⁴ Гурбик А. О. Референдарський суд // Енциклопедія історії України. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Referendarskyj_sud (дата звернення: 28.11.2020).

¹⁵ Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. Москва: Юридическая литература, 1980. С. 228–229.

¹⁶ У міських поселеннях, що мали привілеї на магдебурзьке право, війти були головами суду присяжних із карних справ і водночас фактично очолювали магістрат – орган станового міщанського самоврядування й суду [Сас П. М. Війт// Енциклопедія історії України. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Vijt> (дата звернення: 28.11.2020)].

з вйта та декількох обраних міщанами лавників), який нікому на ревізію справи не надсилав. Юрисдикція магістратів розповсюджувалася виключно на християн, а юдеї в кримінальних та інших важливих справах судилися гродськими та земськими судами, а у дрібних – кагальним або доменіальним судом власника міста. Утримання магістратів здійснювалося коштом доходів від різних закладів, а Кам'янець-Подільський і Вінниця разом мали навіть 653 кріпаків¹⁷.

У невеликому містечку Олика Дубнівського повіту Волинської губернії, яке було одним із центрів володінь Радзивилів, згідно з сеймовою конституцією 1763 р. функціонувала ратуша. До її складу входили обрані міщанами вйт-шляхтич, 4 бургомістри (кожен виконував функції по 3 місяці), 4 райці (лише у цій ратуші вживався термін «райці», аналогічний ратману), 6 лавників і писар. Склад установи схвалювався ординатом¹⁸, тому не доводиться говорити про її незалежність. О. Карліна звертає увагу на той факт, що магістрат розподіляв податки, збирав торговельне мито і слідкував за порядком тощо¹⁹.

В останні роки Речі Посполитої у Вінниці на Поділлі магістрат складався із 3-х виборних органів: ради (вирішувала цивільні справи), лави (займалася кримінальними провадженнями) і дорадчої гміни, до складу якої входили представники окремих частин міста. Після включення міста до Російської імперії до часу запровадження російських адміністративних та судових установ було збережено функціонування магістрату за річпосполитською судовою традицією. При цьому єврейська громада жила своїм відособленим життям і не брала участі в роботі магістрату²⁰.

Збагнути процес заснування судової установи за часів Речі Посполитої дозволяє «Привілей Станіслава Потоцького грекам, волохам

¹⁷ Держархів Хмельницької обл. (Державний архів Хмельницької області). Ф. 722. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 163–163зв.

¹⁸ Ординації – зібрання особливих правових норм і правил (відомі під назвами артикулів, вількерів, статутів та ін.), які видавалися вальним сеймом, королем або колегіальними державними органами Речі Посполитої. Порівняно поширеною формою були ординації-майорати, що створювалися на базі окремих комплексів магнатських маєтків. Серед перших була Олицька ординація князів Радзивилів (1586). Ординації вилучалися зі сфери чинності загальних норм права, отримували особливий правовий статус. Для ординації передбачався спеціальний статут, згідно з яким увесь маєтковий комплекс переходив у спадок до старшого сина [*Сас П. М.* Ординації // *Енциклопедія історії України*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ordynatsii_pravovi (дата звернення: 28.11.2020)].

¹⁹ Карліна О. Соціокультурний портрет волинського містечка... С. 496.

²⁰ Завальнюк К., Журавлівський І. З історії вінницького міського самоуправління // *Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст. : матеріали наук. конф. 24–25 верес. 2015 р. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. С. 192–195.*

і сербам м. Могилева на самоврядування і суд» від 10 серпня 1774 р. Запрошуючи до Могилева[-Подільського] купців і міщан, місцевий магнат надав їм право судитися в цивільних і кримінальних справах окремим судом. При цьому С. Потоцький залишив за собою механізми контролю за діяльністю установи. З одного боку, він призначав міського старосту (війта), якому підпорядковувалися 2 обрані громадою на рік посадовці. З іншого, було використано такий порядок вирішення проваджень: всі вироки в обов'язковому порядку представлялися на схвалення до магната чи призначуваного намісника і лише після повернення з резолюцією записувалися писарем до судової книги до виконання²¹.

Отже, на відміну від привілейованого шляхетства з його незалежністю суддів і судівництва, наявністю адвокатури, міська магістратська система мала низку відмінностей. Передусім, необхідно звернути увагу на обмеження юрисдикції магістратів виключно сферою цивільних правовідносин і господарських справ. Підсудність магістратам лише християн дає підстави стверджувати про нерівноправність юдеїв, які в цивільних справах судилися доменіальним судом власника міста, хоча й зберігався вплив кагального суду в релігійних справах. З іншого боку, річпосполитська влада в королівських містах не оплачувала роботи обраних посадовців.

Магістрати після реформування Павла I залишилися (принаймні за назвою) єдиним уламком катерининської станової судової системи. Пошук союзників у боротьбі за владу, бюрократизацію й наведення ладу вимагав гнучкості від верховної влади. Заради отримання підтримки з боку регіональної шляхти було відновлено з певними модифікаціями елементи річпосполитської судової системи. Імператор завжди намагався діяти гнучко, тому було вирішено залучити до підтримки ще одну категорію вільного населення – мешканців міст. При створенні магістратів верховній владі необхідно було вирішити декілька завдань: захистити мешканців міст від свавілля магнатів, переконати їх у прихильності верховної влади, не допустити хаосу, поставивши під свій контроль судові інстанції першого рівня. З причини незнання специфіки міської судової системи Речі Посполитої, згідно зі штатами 31 грудня 1796 р. у зведеній таблиці по установах була відсутня інформація про магістрати в губерніях Правобережної України. Єдиним винятком стала згадка, що магістрати повинні утримуватися не коштом державної скарбниці, а з власних прибутків міста згідно зі своїми правами та привілеями²².

²¹ *Петренко О.* Привілей Станіслава Потоцького громаді греків, сербів і волохів міста Могилева 1774 р. // Там само. С. 92–97.

²² ПСЗРИ (Полное собрание законов Российской империи). Собрание 1. Т. 44: Ч. 2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715–1800). Санкт-Петербург, 1830. С. 396–397.

Справжнім творцем павловської судової системи в регіоні став О. Беклешов. Саме цьому відповідальному чиновнику довелося створювати судову систему, одним із елементів якої стали магістрати. Ми вже згадували про рапорт О. Беклешова щодо розуміння річпосполитської судової системи. Згідно зі штатами 31 грудня 1796 р. магістрати мали утримуватися відповідно до винного відкуп, який називався тоді «чоповим». За часів Речі Посполитої він надходив до польської казни, а після завоювання цих територій залишився містам. О. Беклешов позбавив магістрати влади над поліцією, яка підпорядковувалася залежному від місцевої влади городничому. У кримінальних провадженнях усіма слідчими діями й виконанням вироків займався городничий, тому відпадала потреба в річпосполитському війтівському суді. Всіма судовими справами мав займатися магістрат. Справи в кримінальних злочинах надходили на ревізію до кримінального департаменту головного суду²³, а в цивільних – до надвірного суду.

Одночасно було вирішено питання щодо польської мови в судочинстві (хоча логічніше було б використовувати ідиш, зважаючи на переважання у містах євреїв, але, так як справи мали надходити на ревізію до головних судів, було уніфіковано мову з повітовими та підкоморськими судами). У кримінальних справах була визначена спеціальна процедура: матеріали слідства, допитів та інші документи зшивалися в одну справу. Далі робився екстракт (виписка зі справи, яка мала офіційне значення) з посиланням на відповідні закони й провадження, з пропозицією суду про покарання, які надсилалися до кримінального департаменту головного суду²⁴.

26 червня 1797 р. Волинське губернське правління розглядало вказівки стосовно облаштування судових інстанцій. Серед іншого було визначено, що, якщо провадження буде стосуватися спільно повітового суду й магістрату, то один член повинен бути відряджений до того присутствія, де буде розглядатися провадження (згідно зі Ст. 284 «Учрежденный...» 1775 р.). Окремо оговорювалося, що необхідно надіслати 1–2-х чиновників, які добре знали російську й польську мови та судову систему з тим, щоб вони по повітах (і містах) проінспектували стан справ²⁵.

²³ 14 січня 1798 р. із Подільського губернського правління надійшло розпорядження, що апеляційні строки в магістратах – за польськими законами, чиновники за службові злочини підлягали юрисдикції головного суду [ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 1582. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 43–43зв.].

²⁴ Вже 9 жовтня 1797 р. кримінальний департамент Волинського головного суду розіслав усім повітовим судам і магістратам гнівний указ, що ніхто з судів не надає пропозиції щодо покарання, а лише присилають матеріали, не вказують законів і не надсилають арештантів [Держархів Хмельницької обл. Ф. 722. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 261].

²⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. 722. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 147.

Хоча базовим документом для творення нової судової системи стало рішення Сенату від 11 вересня 1797 р. на основі рапорту О. Беклешова, але там магістрату було приділено мало уваги: згадувалося, що справи повинні вестися польською мовою; що зберігався той самий порядок, що і раніше; що магістрати повинні подавати свої пропозиції по вироку разом з екстрактом справи до головного суду²⁶. Ці ж правила були поширені на Київську губернію 1799 р.²⁷

26 лютого 1804 р. Волинське губернське правління своїм розлогим указом магістратам підводило своєрідний підсумок порядку організації їхньої роботи. Ми не змогли оминати його увагою, адже він дає можливість зрозуміти конструкцію міських судів. Передусім зазначалося, що після переведення управління краєм на «особливі права і привілеї» 12 грудня 1796 р. і збереження колишніх прав управляючий тутешніми губерніями О. Беклешов своїм указом від 5 лютого 1798 р. (вже рік існувала павловська судова система! – *А. III.*) наказав губернському правлінню, магістратам і містам подати інформацію про чисельність членів магістратів, їхню назву, порядок і терміни обрання, привілеї. Було отримано дані з Володимир-Волинського, Житомира, Ковеля, Кременця, Луцька, Овруча і містечка Олики. До складу Житомирського магістрату входили президент і 7 радних, які на свої засіданнях вирішували всі міські справи. 6 лавників засідали в кримінальному суді, виконували декрети (вироки суду) та контролювали діяльність 12 гмінних, які представляли цілу громаду. До складу Овруцького магістрату входили вїйт чи бургомістр, який обирався пожиттєво, 4 радних і 6 лавників обиралися щороку. У Кременецькому магістраті з 12 радних один призначався президентом. У Ковельському магістраті були вїйт, 2 бургомістри і 2 лавники, причому перші троє обиралися щорічно, а лавники – довічно. До Володимир-Волинського магістрату входили бургомістр і радні (не зазначено численності. – *А. III.*), які обиралися щороку. У Луцьку й Олиці не визначено чисельності та назви посадовців. Таке різноманіття могло створювати незручності, тому 28 травня 1798 р. губернське правління визначило чисельність, термін перебування і час виборів. Вибори мали проводитися в січні раз на 3 роки (відповідно до «Учреждений...» 1775 р.) за розпорядженням губернатора або губернського правління, які схвалювали кандидатів на посади. Наголошувалося, що християни повинні обирати з християн, а юдеї – з юдеїв. Стосовно лавників, які мали розглядати кримінальні справи, то їх функції відповідно до «Учреждений...» покладалися на магістрат або поліцію. Що ж до власницького Новоград-Волинського,

²⁶ ПСЗРИ. Собрание 1. Т. 24 (6 ноября 1796–1797). Санкт-Петербург, 1830. С. 727–733.

²⁷ Там же. Т. 25 (1798–1799). Санкт-Петербург, 1830. С. 552–554.

де був відсутній магістрат, то було створено установу за «Учреждениями...» та міську думу згідно з «Грамотой на права и выгоды города Российской империи» 1785 р., терміни перебування і строки виборів мали бути однаковими, як і в інших магістратів. Таким чином, у Волинській губернії діяли Володимир-Волинський, Житомирський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Овруцький магістрати й Оликська ратуша. Насамкінець було підсумовано, що для Житомирського магістрату обиралися 1 президент із християн для управління міським господарством і суду, 7 радних із християн і 4 від юдеїв (число гмінних для вирішення різних громадських справ не зазначалося). В Овруцькому – 1 бургомістр із християн, радних – 5 із християн і 3-х від юдеїв, 9 гмінних. У Володимир-Волинському, Ковельському, Кременецькому й Луцькому магістратах обирали 1-го президента з християн, 7 радних із християн і 4 від юдеїв, також і гмінних. В Оликську ратушу – 1-го бургомистра і 3-х радних²⁸. Спочатку обиралися радні, а вже з них – 2 кандидати на президента, із яких схвалювався той, який мав більшість балів²⁹. Якщо детальніше розглянути генезис Оликської ратуші, то через кілька років до її складу було введено 2-х ратманів від єврейської громади, і такий склад залишався до кінця її функціонування. Разом із тим, в окремі роки ратуша могла засідати в меншому складі через несвоєчасне проведення довиборів або незатвердження усіх кандидатів на посаду ратмана³⁰.

Характеризуючи діяльність магістратів, Ф. Хададова зауважує, що у Волинській губернії після входження до складу Росії судові засідання не проводилися декілька місяців³¹. Окрім цього, дослідниця наголошує на місцевій специфіці та неузгодженості реформ центрального правління. Основними недоліками, на її переконання, були: відсутність кваліфікованих кадрів, неузгодженість правових норм, мовна проблема та неефективна й суперечлива система розподілу обов'язків між судовими органами³².

²⁸ О. Карліна наводить дані, що право міщан обирати ратушу було підтверджено О. Беклешовим 1796 р., у 1798 і 1804 рр. – Сенатом. Саме останній своїм указом 1798 р. визначив склад: 1 бургомістр і 3 ратмани, через кілька років було введено 2 ратмани від єврейської громади. Термін повноважень складав традиційних 3 роки, на посадах затверджувало губернське правління. Цікаво, що обидві громади – християнська і юдейська обирали 2-х кандидатів на посаду бургомистра (ним міг бути лише християнин), кожна громада обирали по 2 кандидати на кожну посаду ратмана [Карліна О. Соціокультурний портрет волинського містечка... С. 498–499].

²⁹ Держархів Житомирської обл. (Державний архів Житомирської області). Ф. 9. Оп. 1д. Спр. 13. Арк. 97–100 зв.

³⁰ Карліна О. Соціокультурний портрет волинського містечка... С. 498.

³¹ Хададова Ф. Т. Основні напрями діяльності... С. 268.

³² Хададова Ф. Т. Функціонування магістратів... С. 178.

25 травня 1800 р. Волинський надвірний суд видав магістратам указ із друкованими настановами по судочинству, який 4 червня був розглянутий Радомишльським магістратом³³. У розлогих 17-ти пунктах було визначено порядок роботи судових установ. До складу кожного магістрату та ратуші входили секретар чи нотаріус, які зобов'язані знати російські та річпосполитські закони; чиновник вів реєстри, книги рішень і всяких угод, сусцепту (книгу, до якої записували лише найважливіший зміст акта із зазначенням позивача і часу подання), протоколи поточні, книги для прийняття та запису купчих, угод на продаж нерухомого майна, які мали ґрунтуватися на законах (продаж на суму більше 100 руб. міг здійснювати лише головний суд).

Для скорочення кількості проваджень було передбачено, що постраждалий, якщо сума претензій не перевищувала 50 злотих, міг звернутися до президента чи головуєчого в магістраті. Якщо обидві сторони були згодні на рішення, запропоноване посадовцем, то воно записувався до особливого протоколу й мало бути виконане шляхом повідомлення городничому. Якщо ж одна зі сторін була незадоволена, то позивач повинен був отримати в секретаря чи нотаріуса бланкет на позов за підписом секретаря і печаткою магістрату і внести необхідні кошти за гербовий папір. Далі він мав надіслати позов іншій стороні через возного. Також, до цього або після подавалися до актової книги скарга та документи, навіть не представлені раніше. Після позову возний зобов'язаний був скласти реляцію в актах магістрату, де саме відповідач перебуває, а потім внести запис в акти того магістрату, де передбачається розгляд справи. Позови стосовно осіб, які мають осілість у самому місті або в окрузі, мали розглядатися через 3 дні, решта – впродовж 2-х тижнів. Якщо відповідач мав свої претензії до позивача, він мав право подати позов, але хоча б за день до процесу. Для забезпечення відкритості судового розгляду секретар чи писар «вчиняли» виписку про процес і розміщували на стіні канцелярії.

При розгляді справи обидві сторони повинні були з'явитися особисто або через повірених пояснити суть справи. Якщо позивач не з'явився, а відповідач не подавав зустрічного позову, то магістрат фіксував пропущення терміну позову. Якщо не з'явилася одна сторона, то на неї записувалася кондезната (заочне рішення). Основним законодавчим актом для вирішення справи і прийняття рішення була Конституція 1784 р. (причому прикладалася копія). Але справи вексельні повинні були вирішуватися за російськими законами (також прикладалася копія указу). Якщо обидві сторони виклали свої претензії, то члени магістрату (у разі провадження між міщанами), або спільно з членом повітового суду (якщо з шляхтичами), розглядали документи та докази і приймали

³³ Держархів Житомирської обл. Ф. 715. Оп. 3. Спр. 4. Арк. 1.

рішення одноголосно чи більшістю голосів. Свій висновок вони записували в судовому реєстрі чи журналі. Потім підписане рішення оголошувалося сторонам або їхнім повіреним, за їх відсутності здійснювався виклик через поліцію. Після оголошення рішення сторонам, які з'явилися у визначений термін, магістрат записував дату оголошення, а позивач і відповідач були зобов'язані підписати, що рішення слухали з поясненням, що ним задоволені або будуть подавати апеляцію. Крім цього, якщо провадження було між росіянами, які не знали польської мови, то рішення магістрату складалося російською.

Сторона, яка подавала апеляцію, зобов'язана була в тиждень термін виконати процедуру відповідно до «Учреждений...», внісши 25 злотих і здійснивши підписку про переконаність у своїй правоті. За відсутності грошей магістрату давалася про це підписка. Далі магістрат мав видати свідоцтво. Упродовж 6-ти тижнів позивач повинен був надіслати апеляційне звернення до Волинського надвірного суду, який повідомляв відповідача про подачу апеляції впродовж наступних 6-ти тижнів. Після її подання магістрат не здійснював ніяких заходів із виконання свого рішення, а негайно відсилав справу з документами до надвірного суду, повідомивши про це сторони процесу. Після надходження до надвірного суду апеляції відповідач міг отримати бланкету для зустрічного позову з оплатою необхідних казенних платежів. Цей позов подавався через возного за звичною процедурою і записувався до реєстру. Розгляд справи мав розпочатися через 4 тижні. Від подання позову до розгляду справи сторонам дозволялося контактувати для підготовки до процесу. Розгляд справи в надвірному суді мав відбуватися згідно з правилами «Ординації судів задвірних асесорських» Конституції 1764 р.

Якщо в магістраті було рішення у справі на суму до 25 руб., то позовна сторона, отримавши списану з рішення публікату, мала подати в магістрат звернення. Вже по ньому позивач мав клопотатися про виконавче чи ексекуційне рішення згідно з законами.

Звертаємо увагу, що місцева влада не забороняла перебувати молодим міщанам при канцелярії надвірного суду для вивчення права, щоб бути надалі корисними своїм містам. Після навчання (як правило, набуття практичних навичок тривало від 3-х років. – *А. III.*), отримавши необхідні знання щодо законів і порядку судочинства, вони могли займати посади у своїх містах³⁴.

Фактично, за допомогою свого указу Волинський надвірний суд визначив порядок судочинства в магістратах, зробивши спробу максимально наблизити його до річпосполитської судової традиції та зробити аналогічним до повітових судів.

³⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. 715. Оп. 3. Спр. 4. Арк. 20–23зв.

Враховуючи, що до складу кожної правобережної губернії краю входило по 12 повітів, логічним було створення 36 магістратів. Проте, як вже раніше згадувалося, частина міст були приватновласницькими й казенними, в одних існували магістрати, в інших – ні. Чітко дотримуючись прагнення Павла I зберегти на рівні судів першої інстанції річпосполитську судову традицію, магістрати були в переважній більшості збережені, за винятком новоутвореного Новоград-Волинського, викупленого державою в приватної власниці графині Зубової й призначеного в якості губернського міста. Згідно з архівними даними у Волинській губернії діяли Володимир-Волинський, Житомирський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Новоград-Волинський, Овруцький магістрати і Оликська ратуша³⁵. Станом на 1861 р. у Волинській губернії магістрати існували у цих же містах, лише додалася установа в Дубно³⁶ (можливо, вона була створена 1806 р.). Юрисдикція Новоград-Волинського магістрату поширювалася на міщан Новоград-Волинського, Старокостянтинова³⁷, Заславля, Острога та івного³⁸.

До наших днів по Волинській губернії збереглися фонди Житомирського, Новоград-Волинського, Овруцького³⁹, Бердичівського⁴⁰, Кременецького⁴¹, Ковельського, Володимир-Волинського, Луцького⁴²,

³⁵ Там само. Ф. 9. Оп. 1д. Спр. 13. Арк. 97–100зв.

³⁶ Там само. Спр. 25. Арк. 15.

³⁷ Наприкінці 1790-х років був обраний магістрат, але через 2 роки скасований через відсутність міських доходів на утримання [Карліна О. Склад і повноваження магістратів... С. 50]. Нам же видається більш правдоподібною версія, що Старокостянтинівський магістрат був створений 1796 р. відповідно до «Учреждений...» і скасований за павлівською реформою 1798 р. [Держархів Хмельницької обл. Ф. 722. Оп. 1. 7 од. зб. за 1796–1798 рр.]

³⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 2, 5, 6, 27, 31.

³⁹ Державний архів Житомирської області : анотований реєстр описів : Фонди дорадянського періоду / ред. кол.: І. О. Рафальський (гол.), В. В. Будішевська (секр.), О. Г. Бовсунівська та ін.; Державний комітет архівів України. Житомир: Вид-во «Волинь», 2009. С. 34–36.

⁴⁰ Державний архів Житомирської області: Анотований реєстр... С. 125. Насправді, станом на 1804 р. Бердичівського магістрату не існувало, а за 1804 р. помилково міститься журнал засідань Богуславського (!) магістрату за 1804 р. До передання Бердичева до Київської губернії міщани міста підлягали юрисдикції Житомирського магістрату.

⁴¹ Державний архів Тернопільської області. Путівник / відп. ред. тому: Ю. Гумен; авт.-упоряд.: Б. Бешнов, Л. Бойцун та ін. Державна архівна служба України; Державний архів Тернопільської області. Тернопіль: Астон, 2011. С. 17.

⁴² Державний архів Волинської області : анотований реєстр описів : Фонди періоду до 1939 року / авт. кол.: В. Гика, І. Костенко та ін.; упоряд. В. М. Гика; Державний комітет архівів України; Державний архів Волинської області. Луцьк: Надстир'я, 2008. С. 218, 264–265, 301.

Дубенського⁴³, Старокостянтинівського⁴⁴ магістратів та Олицької (м. Олика Дубенського повіту)⁴⁵ ратуші. Окремо необхідно зупинитися на фондах Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДІАК України), у яких поряд із річпосполитськими зберігаються окремі справи російського періоду магістратів міст Володимир-Волинського, Дубна, Житомира, Овруча, Ковеля, Кременця, Мацеїва, Новоград-Волинського Володимирського повіту та ратуші м. Олика⁴⁶.

Згідно з указом Київського губернського правління про проведення виборів у 1803 р. станом на 20 грудня 1802 р. магістрати були у Василькові, Звенигородці, Радомишлі, Сквирі, Черкасах та Чигирині⁴⁷, не згадувався Київ. Згідно з указом Київського губернського правління на 1824 р. у Київській губернії були Васильківський, Звенигородський, Київський, Радомишльський, Сквирський, Таращанський, Черкаський, Чигиринський магістрати і ратуша в Каневі⁴⁸. При об'єднанні магістратів із повітовими судами 1861 р. у Київській губернії існували магістрати в Києві (був залишений), Бердичеві, Василькові, Звенигородці, Каневі, Радомишлі, Сквирі, Таращі, Черкасах і Чигирині. Приєднання ратуші в Умані було відкладено, так як місто тоді перебувало у відомстві військового поселення⁴⁹. З повітових міст не згадано магістрат у м. Липовець, хоча в ЦДІАК України відклалися справи за 1809, 1826, 1836–1846 рр.⁵⁰

По Київській губернії до наших днів збереглися документи по Радомишльському⁵¹, Васильківському, Сквирському, Богуславському, Таращанському, Київському⁵², Звенигородському, Чигиринському,

⁴³ Державний архів Рівненської області. Путівник. Т. 1: Фонди періоду до вересня 1939 року / авт.-упоряд.: Л. Леонова (відп. упоряд.), О. Нікітюк та ін. Рівне, 2011. С. 34.

⁴⁴ Державний архів Хмельницької області. Анотований реєстр описів. Т. 1: Фонди колишнього Кам'янець-Подільського міського архіву періоду до 1917 року / авт.-упоряд.: О. Качковський (кер.), Ю. Руденко, Є. Франкевич. Державний комітет архівів України; Державний архів Хмельницької області. Київ, 2003. С. 234.

⁴⁵ Державний архів Волинської області: Анотований реєстр... С. 301–302.

⁴⁶ Список фондів // ЦДІАК України. URL: https://cdiak.archives.gov.ua/spysok_fondiv/ (дата звернення: 28.11.2020).

⁴⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. 715. Оп. 3. Спр. 15. Арк. 3.

⁴⁸ Там само. Спр. 109. Арк. 43в.

⁴⁹ Там само. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 2.

⁵⁰ Список фондів // ЦДІАК України. URL: https://cdiak.archives.gov.ua/spysok_fondiv/ (дата звернення: 28.11.2020).

⁵¹ Державний архів Житомирської області : анотований реєстр... С. 143–144.

⁵² Державний архів Київської області : анотований реєстр описів. Т. 1: Фонди дорадянського періоду / відп. ред. С. Каменєва; авт.-упоряд.: О. Белая, Г. Бойко, А. Грищенко. Державна архівна служба України; Державний архів Київської області. Київ, 2014. С. 199–201, 380, 387.

Канівському, Черкаському магістратах і Уманській ратуші⁵³. У ЦДІАК України перебувають на зберіганні окремі справи магістратів Богуслава, Василькова, Звенигородки, Києва, Липовця, Радомишля, Сквири, Тараші, Черкас і Чигирини⁵⁴.

Стосовно Подільської губернії, то збереглися фонди Кам'янецького, Ушицького, Летичівського, Проскурівського⁵⁵, Вінницького, Могилів-Подільського, Брацлавського, Літинського⁵⁶, Балто-Ольгопільського⁵⁷ магістратів і Вербовецької ратуші⁵⁸. Відсутні дані досліджуваного періоду м. Ямполь (найменшого за чисельністю населення), м. Гайсина (хоча у Держархіві Вінницької області зберігся Ф. 494 з 10 од. зб. за 1835–1861 рр.)⁵⁹. Окремо необхідно згадати про Ольгопільську ратушу (4 од. зб. за 1847–1860 рр. (Ф. 517), документи якої відклалися в Держархіві Вінницької обл.)⁶⁰. У ЦДІАК України відклалися окремі справи магістратів м. Кам'янець[-Подільський], Проскурів, Вінниця, Летичів і Літин⁶¹.

Етап становлення роботи магістратів був доволі складним. Питання не лише у відновленні річпосполитської судової традиції, але і в поєднанні лояльності міських еліт зі встановленням контролю з боку верховної та місцевої адміністрації за кадровим складом і судочинством. Контролювання досягалося за допомогою імперативних указів губернського правління. Про обсяги отриманої кореспонденції свідчать 198 записів «Книги для запису указів і пропозицій Сарокостянтинівського магістрату» за 1797 р.⁶² 18 листопада 1797 р. із Подільського

⁵³ Державний архів Черкаської області : анотований реєстр описів. Т. 1 : Фонди дорадянського періоду / відп. ред. тому Т. Клименко; авт.-упоряд.: Т. Клименко, О. Пуриш; наук. ред. Г. Папакін; Державний комітет архівів України; Державний архів Черкаської області. Київ, 2006. С. 73, 254–255, 257, 267–268, 278.

⁵⁴ Список фондів // ЦДІАК України. URL: https://cdiak.archives.gov.ua/spysok_fondiv/ (дата звернення: 28.11.2020).

⁵⁵ Державний архів Хмельницької області. Анотований реєстр... С. 51, 161.

⁵⁶ Державний архів Вінницької області. Анотований реєстр описів. Т. 1: Фонди дорадянського періоду / авт.-упоряд.: Н. Сабадіна, Л. Гордійчук, Н. Сидорук; наук. ред. Ю. Легун; Державний архів Вінницької області. Вінниця, 2010. С. 170, 190–191, 197.

⁵⁷ Державний архів Одеської області. Анотований реєстр описів: Фонди дорадянського періоду : спеціальний довідник / авт.-упоряд. В. Ю. Алексєєва-Вітте; наук. ред. Л. Г. Білоусова, Л. П. Дузь; ред. кол. І. І. Ніточко (гол.) та ін.; Одеська обласна державна адміністрація; Державний архів Одеської області. Вид. 2-ге, доп. Одеса: Астропринт, 2008. С. 150.

⁵⁸ Державний архів Хмельницької області. Анотований реєстр... С. 235; Державний архів Вінницької області. Анотований реєстр... С. 194.

⁵⁹ Державний архів Вінницької області. Анотований реєстр... С. 196–197.

⁶⁰ Там само. С. 203.

⁶¹ Список фондів // ЦДІАК України. URL: https://cdiak.archives.gov.ua/spysok_fondiv/ (дата звернення: 28.11.2020).

⁶² Держархів Хмельницької обл. Ф. 722. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1–14зв.

губернського правління надійшло розпорядження всім судовим установам першої інстанції безумовно виконувати всі вказівки головного суду⁶³. Хоча за часів Речі Посполитої не вимагалось подавати жодних звітів і відомостей, проте місцева адміністрація вимагала порядку у всьому. 6 травня 1797 р. із Волинського губернського правління надійшов указ по всіх магістратах і повітових судах із вимогою подавати губернському прокурору 3 щомісячні відомості до 5-го числа наступного місяця: про присутність членів судів; вирішені і невирішені справи з утримуваними під вартою арештантами; справи вирішені, але ще не виконані⁶⁴. Одночасно 12 травня цього ж року губернське правління слухало звернення губернського прокурора Полтавцова, що генерал-прокурор О. Куракін вимагав у нього ще 12 березня подати інформацію про арештантів Волинської губернії: хто вони, скільки вже утримуються і на якому етапі розгляд їхніх справ. Надалі слід було подавати такі дані 3 рази на рік. Тому губернське правління вимагало від повітових судів і магістратів надавати вчасно таку інформацію⁶⁵. 18 травня з губернського правління надійшов наступний гнівний указ, що ніяких відомостей з судових інстанцій не надійшло. Адміністрація обіцяла надсилати нарочних за кошти присутствій і винуватців віддавати під суд⁶⁶. 30 травня губернське правління визначило секретарів у магістратах відповідальними за вчасне подання відомостей⁶⁷. 12 березня 1798 р. було продубльовано розпорядження Подільського губернського правління звітуватися про арештантів і щодо справ головному суду, до цього всього ще й додався губернський прокурор⁶⁸. 23 вересня 1798 р. із Подільського губернського правління надійшло розпорядження вчасно виконувати всі укази під загрозою штрафів, відсторонення від посад і навіть віддання під кримінальний суд⁶⁹.

Дійшло до того, що місцева влада робила спроби, використовуючи магістрати, боротися з корупцією повітових чиновників. 12 червня 1797 р. до Старокостянтинова для розслідування зловживань і хабарництва городничого прибув радник Волинського губернського правління. Він повідомив судову установу про свій приїзд і просив виділити чесних жителів⁷⁰, очевидно, для того, щоб вони були свідками. 18 червня ревізор просив магістрат повідомити йому про факти зловживань⁷¹.

⁶³ ЦДІАК України. Ф. 1582. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 27.

⁶⁴ Держархів Хмельницької обл. Ф. 722. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 103.

⁶⁵ Там само. Арк. 112.

⁶⁶ Там само. Арк. 122.

⁶⁷ Там само. Арк. 129.

⁶⁸ ЦДІАК України. Ф. 1582. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 68.

⁶⁹ Там само. Арк. 111.

⁷⁰ Держархів Хмельницької обл. Ф. 722. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 135–135зв.

⁷¹ Там само. Арк. 147.

Характеристика процесу становлення системи судочинства для мешканців міст була б неповною без з'ясування єврейського питання. У своєму рапорті за 1797 р. О. Беклешов давав зрозуміти, що юдеї були для верховної влади такими ж громадянами, як і християни. У судових справах вони підпадали під юрисдикцію магістрату (кагали мали займатися лише справами релігії та духівництва), їх заборонялося судити судом власників міст, як це було раніше⁷². Варто зазначити, що місцева адміністрація не полишала надій позбутися євреїв, але верховна влада не задовольняла цих прагнень. 8 вересня 1797 р. О. Беклешов отримав іменний указ на свій рапорт від 29 серпня про невисилання євреїв із Кам'янця-Подільського на тій підставі, що вони і в інших містах мають вільне перебування⁷³. З проханням про виселення євреїв з Києва й заборону їм селитися надалі звернувся магістрат 31 березня 1809 р. до верховної влади. Серед причин вказувалися безлад, численні тяжби та сварки (хоча всього було 452 особи)⁷⁴. Місцева адміністрація повинна була реалізувати задуми верховної влади про те, що євреї повинні стати складовою підтримки російської присутності. 15 жовтня 1797 р. волинський губернатор повідомляв Старокостянтинівський магістрат, що до нього звертаються деякі місцеві євреї та комісар княгині К. Любомирської про висилку єврея Г. Лейбовича за неспокійну поведінку в громаді. Проте губернатор указував на незаконність таких звернень⁷⁵. За 2 дні до цього вийшов указ Волинського губернського правління, що Житомирський повітовий суд викликав для розгляду проваджень за позовами князя М. Радзивила до єврейської громади Бердичева та графа А. Потоцького до 2-х чуднівських купців. Правління зазначило, що судити євреїв можуть лише магістрати. Тому наказувалося ці позови видалити з актів. Єдине, що дозволялося, це відповідно до Ст. 284 «Учреждений...» запрошувати члена магістрату для спільного розгляду справи⁷⁶.

Згідно з сенатським указом 25 січня 1798 р. до О. Беклешова вкотре повідомлялося, що оскільки тепер євреї записані в міщани й купці (хоча й не користувалися раніше правом виборів до міських посад), то й повинні перебувати під юрисдикцією магістратів, а не суду власників⁷⁷. 22 липня 1800 р. волинський губернатор К. Глазенап подав рапорт до Сенату, що під час об'їзду міст і повітів він спостерігав недоліки в роботі магістратів, до складу яких входили юдеї та міщани-християни

⁷² Там само. Арк. 163–163зв.

⁷³ ПСЗРИ. Собрание 1. Т. 24 (6 ноября 1796–1797). Санкт-Петербург, 1830. С. 725.

⁷⁴ Там же. Т. 31 (1810–1811). Санкт-Петербург, 1830. С. 44–45.

⁷⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. 722. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 263–263зв.

⁷⁶ Там само. Арк. 265–265 зв.

⁷⁷ ЦДІАК України. Ф. 1582. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 121.

(більшість останніх були неписьменними). На його переконання, євреї заплутували справи. Зазначаючи наявність скарг на роботу магістратів, чиновник пропонував призначати головами російських чиновників, тому що за польського правління не було євреїв у судах.¹

Система магістратів проіснувала найдовше: після придушення Польського повстання 1830–1831 р. повітові та підкоморські суди Правобережної України були трансформовані в «уездный» суд, губернські головні суди були переформатовані в Палати кримінального і цивільного судів. Лише 29 травня 1861 р. (!) Волинське губернське правління слухало пропозицію (фактично, розпорядження. – *А. Ш.*) Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора від 8 квітня 1861 р., що в Київській губернії, окрім перетворення губернських установ й об'єднання міських і земських поліцій, були об'єднані магістрати з повітовими судами. Цікавим видається пояснення чиновника, що «подібне перетворення може бути (!) поширене і на Волинську губернію». Причинами скасування магістратів і ратуш зазначалися повільний рух справ, успішний розгляд і рішення не завжди залежали від усього присутствія. Саме тому для усунення цих недоліків і полегшення виборної служби пропонувалося всі судові справи передати до повітових судів, а інші справи – до міських дум. До повітових судів пропонувалося обирати по 2 засідателя (від християн і юдеїв), які мали отримувати постійну зарплатню, розмір якої встановлювала громада, але не менше того, яке отримували засідателі від дворянства⁷⁸.

Таким чином, запроваджуючи систему магістратів, верховна влада діяла в річищі імперської політики узгодження своїх інтересів із прагненнями різних груп населення, у т. ч. із потребами міщанства. Катерина II прагнула перетворити городян в одну з підвалин своєї системи влади, можливо, не розуміючи до кінця складнощів етносоціальних процесів у містах Правобережжя. Павло I, прагнучи знайти підтримку своєї політики серед регіональних еліт, готовий був діяти багатовекторно. Одним із напрямів пошуку консенсусу стало творення магістратів відповідно до «віртуальних» річпосполитських традицій. Залучивши до роботи установ юдеїв, верховна влада, долаючи при цьому опір місцевої адміністрації, отримала їхню лояльність. Одночасно було забезпечено домінування обраних посадовців-християн на чолі з головою магістрату. Реалізуючи імперські практики й лавіруючи між прагненнями місцевої адміністрації, регіональної еліти та городян, Павло I примиряв різні соціальні групи з російською дійсністю. З іншого боку, вибудовуючи систему контролю за роботою установ нижчого рівня, влада контролювала фінансове, адміністративне й судове життя регіону.

⁷⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 1.

REFERENCES

1. Aliexsieieva-Vitte, V. (Ed.). (2008). *Derzhavny arkhiv Odeskoi oblasti. Anotovany reiestr opysiv: Fondy doradianskoho periodu: spetsialny dovidnyk* [State Archives of Odessa Oblast. Annotated register of descriptions: Fonds of the pre-Soviet Period: a special guide]. Odesa. [in Ukrainian].
2. Bardakh, Yu. & Lesnodorskii, B. & Pietrchak, M. (1980). *Istoriya gosudarstva i prava Polshi* [History of the state and law of Poland]. Moskva. [in Russian].
3. Barmak, M. (2016). Transformatsii v systemi sudoustroiu na Pravoberezhnii Ukraini naprykintsi XVIII st. [Transformation in judiciary system in the Right-Bank Ukraine at the end of the 18th century]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. Volodymyra Hnatiuka: Seriia «Istoriia»*, 2, 4–8. [in Ukrainian].
4. Dolbilov, M (2010). *Russkiy kray, chuzhaya vera: Etnokonfessionalnaya politika imperii v Litve i Belorussii pri Aleksandre II* [Russian land, foreign faith: ethnoconfessional imperial policy in Lithuania and Belarus under Alexander II]. Moskva. [in Russian].
5. Gorizontov, L. (1999). *Paradoksy imperskoy politiki: Polyaki v Rossii i russkie v Polshe (XIX – nachalo XX v.)* [Paradoxes of imperial policy: Poles in Russia and Russians in Poland (the 19th – early 20th centuries)]. Moskva. [in Russian].
6. Humen, Yu. (Ed.). (2011). *Derzhavny arkhiv Ternopilskoi oblasti. Putivnyk*. [State Archives of Ternopil Oblast. A guide]. Ternopil. [in Ukrainian].
7. Hurbyk, A. Referendarsky sud. [Referendary law vourt]. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Retrieved from: http://www.history.org.ua/?termin=Referendarskyj_sud. [in Ukrainian].
8. Hyka, V. (Ed.) (2008). *Derzhavny arkhiv Volynskoi oblasti: Anotovany reiestr opysiv: Fondy periodu do 1939 roku*. [State Archives of Volyn Oblast: Annotated register of descriptions: Fonds of the period until 1939]. Luts'k. [in Ukrainian].
9. Kachkovsky, O. (Ed.) (2003). *Derzhavny arkhiv Khmelnytskoi oblasti. Anotovany reiestr opysiv. T. 1: Fondy kolyshnoho Kamianets-Podilskoho miskoho arkhivu periodu do 1917 roku*. [State Archives of Khmelnytsky Oblast. Annotated register of descriptions. Vol. 1: Funds of the former Kamyanets-Podilsky City Archive of the period until 1917]. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Kamenieva, S. (Ed.) (2014). *Derzhavny arkhiv Kyivskoi oblasti: Anotovany reiestr opysiv. T. 1: Fondy doradianskoho periodu*. [State Archives of Kyiv Oblast: Annotated register of descriptions. Vol. 1: Fonds of the pre-Soviet period]. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Kappeler, A. (2005). *Rosiiia yak polietnichna imperiia: vynyknennia, istoriia, rozpad* [Russia as a multi-ethnic empire: origin, history, disintegration]. Lviv. [in Ukrainian].
12. Karlina, O. (2009). Sotsiokulturny portret volynskoho mistechka pershoi polovyny XIX st. (za materialamy Olytskoi ratushi) [Social and cultural portrait of a Volyn town in the first half of the 19th century (according to Olyka Town Council materials)]. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*, 19, 492–504. [in Ukrainian].
13. Karlina, O. (2011). Sklad i povnovazhennia mahistrativ povitovykh mist Volynskoi hubernii v pershii polovyni XIX st. [The structure and powers of town

magistrates in Volyn Governorate in the first half of the 19th Century]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu*, 87, 50–54. [in Ukrainian].

14. Khadadova, F. (2013). Osnovni napriamy diialnosti Zhytomyrskoho miskoho mahistratu (kinets XVIII–40-i rr. XIX st.) [The main activities of the Zhytomyr City Magistrate (the end of the 18th century – the 1840s)]. *Hurzhivski istorychni chytannia: Zbirnyk naukovykh prats*, 6, 267–269. [in Ukrainian].

15. Khadadova, F. (2014). Funktsionuvannia mahistrativ Volyni yak sudovykh orhaniv (kinets XVIII – I pol. XIX st.) [Functioning of the Volyn Magistrate Courts as judicial bodies (the end of the 18th – first half of the 19th century)]. *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoï istorii*, 17, 173–178. [in Ukrainian].

16. Klochkov, M. (1916). *Ocherki pravitelstvennoy deyatelnosti vremeni Pavla I* [Essays on governmental activities during the times of Pavel I]. Petrograd. [in Russian].

17. Klymenko, T. (Ed.). (2006). *Derzhavny arkhiv Cherkaskoi oblasti: Anotovany reiestr opysiv. T. 1: Fondy doradianskoho periodu* [State Archives of Cherkasy Oblast: Annotated register of descriptions. Vol. 1: Fonds of the pre-Soviet period]. Kyiv. [in Ukrainian].

18. Lehun, Yu. (Ed.). (2010). *Derzhavny arkhiv Vinnytskoi oblasti. Anotovany reiestr opysiv. T. 1: Fondy doradianskoho periodu* [State Archives of Vinnytsia Oblast: Annotated register of descriptions. Vol. 1: Fonds of the pre-Soviet period]. Vinnytsia. [in Ukrainian].

19. Leonova, L. (Ed.). (2011). *Derzhavny arkhiv Rivnenskoï oblasti. Putivnyk. T. 1: Fondy periodu do veresnia 1939 roku* [State Archives of Rivne Oblast. A guide. Vol. 1: Fonds of the period until September 1939]. Rivne. [in Ukrainian].

20. Petrenko, O. (2016). Pryvilei Stanislava Pototskoho hromadi hrekiv, serbiv i volokhiv mista Mohyleva 1774 r. [Stanislav Potocki's privilege given to the community of Greeks, Serbs and Wallachians of Mogilev city in 1774]. Abstract of Papers '16: *Mista i mistechka Podillia vid doby Serednovichchia do pochatku XX st.: materialy naukovoï konferentsii 24–25 veresnia 2015 r.* (pp. 92–97). Vinnytsia. [in Ukrainian].

21. Petrovsky-Shtern, J. (2019). *Shtetl. Zolota doba yevreiskoho mistechka* [Shtetl. The Golden Age of the Jewish town]. Kyiv. [in Ukrainian].

22. Rafalsky, I. (Ed.). (2009). *Derzhavny arkhiv Zhytomyrskoi oblasti: Anotovany reiestr opysiv: Fondy doradianskoho periodu* [State Archives of Zhytomyr Oblast: Annotated register of descriptions: Fonds of the pre-Soviet period]. Zhytomyr. [in Ukrainian].

23. Sas, P. Ordynatsii. [Fee tail]. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Retrieved from: http://www.history.org.ua/?termin=Ordynatsii_pravovi [in Ukrainian].

24. Sas, P. Viit. [Wójt]. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Retrieved from: <http://www.history.org.ua/?termin=Vijt> [in Ukrainian].

25. Shandra, V. (2019). Vid likvidatsii zalyshkiv mahdeburzskoho prava do samovriaduvannia za rosiiskym zrazkom (ostannia chvert XVIII – pochatok 1860-kh rokiv). [From the liquidation of the remnants of the Magdeburg Law to self-governance according to the Russian model (last quarter of the 18th – early 1860s)]. In *Vid muriv do bulvariv: tvorennia modernoho mista v Ukraini: (kinets XVIII – pochatok XX st.)* (pp. 28–77). Kyiv. [in Ukrainian].

26. Zavalniuk, K. & Zhuravlivsky, I. (2016). Z istorii vinnytskoho miskoho samoupravlinnia [On the history of Vinnytsia city self-governance]. Abstract of Papers '16: *Mista i mistechka Podillia vid doby Serednovichchia do pochatku XX st.*

materialy naukovoï konferentsii 24–25 veresnia 2015 r. (pp. 192–195). Vinnytsia. [in Ukrainian].

Andrii Shevchuk

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the

Department of the World History,

Zhytomyr Ivan Franko State University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>

IMPERIAL CONSTRUCTION OF JUDICIAL SYSTEM FOR THE RIGHT-BANK UKRAINE URBAN CITIZENS (1797–1801)

Abstract. The article is devoted to the process of imperial construction of judicial system for urban citizens and merchants of the Right-Bank Ukraine by means of combining the judicial tradition of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Russian judicial system. **The aim of the research** is to analyze the procedure of re-establishment/foundation of the magistrates and town halls under the rule of Pavlo I. The supreme power created a new system of judiciary by combining the traditions of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Russian laws and consequently getting subordinate class institutions. The author investigates boundaries of compromises between urban citizens and judicial power. **The methodology of the study** is based on combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systemic) methods with the principles of historicism, systemity and scientificity, allowing to focus the attention on the mechanisms of constructing courts for urban citizens by the supreme power. **The scientific novelty** is reached by studying the imperial means of attaining consensus with urban citizens by means of establishing a system of magistrates and town halls, subordinate to the governorate supreme courts. Engaging Jews and Christian population to operation of the institutions helped to settle civil-legal and criminal relationships. **Conclusions.** Implementing/founding a system of magistrates, the supreme power acted within the framework of imperial policy of coordination of its interests with those of different social groups. One of the ways of coming to an agreement was establishing magistrates with respect to «virtual» traditions of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Admission of Jewish citizens to holding positions along with prevalence of the elected Christian officials allowed to minimize social tension. Implementing imperial expertise and maneuvering between aspirations of the local administration, the Polish elite and the urban citizens, the supreme power reconciled different groups with the Russian reality. **Further research** is needed to study the staff composition and judicial practices of magistrates and town halls in the period until the November Uprising of 1830–1831.

Key words: the Russian Empire; the Right-Bank Ukraine; magistrate; town hall; judicial system; the supreme power's policy; Jewish citizens; Christian citizens.